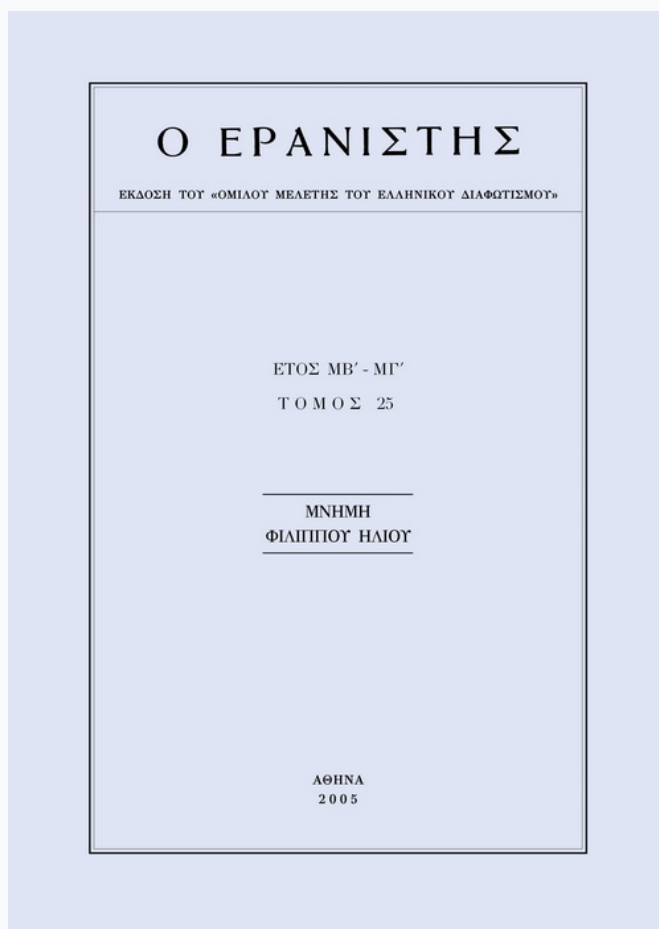

The Gleaner

Vol 25 (2005)

In Memoriam of Philippos Iliou

«Νέοι Έλληνες». Ο νεολογισμός και τα
συνδηλούμενά του στα 1675

Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος

doi: [10.12681/er.34](https://doi.org/10.12681/er.34)

To cite this article:

Αποστολόπουλος Δ. Γ. (2005). «Νέοι Έλληνες». Ο νεολογισμός και τα συνδηλούμενά του στα 1675. *The Gleaner*, 25, 87-99. <https://doi.org/10.12681/er.34>

“ΝΕΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ”
Ο ΝΕΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΣΥΝΔΗΛΟΥΜΕΝΑ ΤΟΥ
ΣΤΑ 1675

Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΛΟΓΙΣΜΟΥ (ανέοι “Έλληνες”) σέ έντυπο βιβλίο τὸ ὁποῖο δημοσιεύτηκε στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 17ου αἰώνα καὶ ἡ διερεύνηση τοῦ ἰδεολογικοῦ περιβάλλοντος, μέσα στὸ ὁποῖο ἐκκολλάφθηκε ὁ νεολογισμὸς αὐτός, ἀποτελεῖ τὸ στόχο αὐτῆς τῆς μελέτης.

I

Τὸ 1675 ἐκδίδεται στὴ Βενετία τὸ βιβλίο *Ἱστορίαι παλαιαὶ καὶ πάνυ ὠφέλιμοι τῆς περιφέρειας πόλεως Ἀθῆνης... παρὰ τοῦ λογιωτάτου ἐν ἱερεῦσι κυρίου Γεωργίου Κονταρῆ ἀπὸ τὰ Σέρβια... Ἐνετίησιν αχρσε*.

Τὸ έντυπο εἶναι γνωστὸ καὶ βιβλιογραφημένο,¹ ἐνῶ ἀντίτυπα τοῦ ἔχουν ἐντοπιστεῖ σὲ βιβλιοθήκες τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου: Ἀθήνα,² Θεσσαλονίκη,³ Ἅγιο Ὅρος⁴ ἀλλὰ καὶ σὲ βιβλιοθήκες τοῦ ἐξωτερικοῦ: Παρίσι,⁵ Μόσχα,⁶ Σόφια.⁷ Γνωστὸς εἶναι καὶ ὁ συγγραφέας του, ὁ Γεώργιος Κονταρῆς: δά-

1. Ἀνδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία ἤτοι Κατάλογος τῶν ἀπὸ πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι Βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων εἰς τὴν ὁμιλουμένην, ἢ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν γλῶσσαν*, Μέρος Β', Ἀθήνα 1857, σ. 35, ἀρ. 62· E. Legrand, *Bibliographie Hellénique... XVII siècle...*, τ. 2, Παρίσι 1894, σ. 318-321, ἀρ. 528.

2. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη καὶ Γεννάδειος· βλ. Θωμᾶς I. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466-1800)*, τ. 1, Ἀθήνα 1984, σ. 234, ἀρ. 3159.

3. Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης· βλ. X. Γ. Πατρυνέλης, «Γεώργιος Κονταρῆς, λόγιος τοῦ ΙΖ' αἰῶνα ἀπὸ τὰ Σέρβια», *Ἡ Κοζάνη καὶ ἡ περιοχή της. Ἱστορία - Πολιτισμὸς*, Κοζάνη 1997, σ. 460 σσμ. 3.

4. M. Μεγίστης Λαύρας, μ. Καρακάλλου, μ. Ξηροποτάμου καὶ Σκήτη Ἅγιας Ἄννης - Κυριακόν· βλ. Θωμᾶς I. Παπαδόπουλος, *Βιβλιοθήκες Ἁγίου Ὁρους. Παλαιὰ ἐλληνικὰ έντυπα*, Ἀθήνα 2000, σ. 61.

5. Βιβλιοθήκη τῆς École des langues orientales· βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique... XVII siècle...*, ὁ.π., σ. 321.

6. Βιβλιοθήκη τοῦ Συνοδικοῦ Τυπογραφείου τῆς Μόσχας· βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique... XVII siècle...*, ὁ.π.

7. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη «Kiril i Metodij»· Manio Stojanov, *Livres Grecs anciens en Bulgarie*, Σόφια 1978, σ. 33, ἀρ. 121β.

ΕΙΣ ΤΟ ΕΡΕΤΗ ΗΛΛΗΝΕΙΣ:

ΚΑΓ ΠΑΝΥ ΩΦΕΛΙΜΟΙ
ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΗΜΟΥ

ΠΟΡΕΩΣ ΑΘΗΝΕΣ.

ΑΙΤΙΝΕΣ ΕΣΥΝΑΘΡΟΪΣΘΗΣΑΝ
ΕΚ ΠΟΛΛΩΝ καὶ ΔΙΑΦΟΡΩΝ

Βιβλίων, Ἑλληνικῶν τε καὶ Ἰταλικῶν, καὶ εἰς ἀπλήν φράσιν
σωετέθησαν παρὰ τῆ λογιστάτου ὄν Γερεῦσι Κυρίου
Γεωργίου Κομταρῆ ἀπὸ τὰ Σέρβια. Δια δὲ δαπάμης
τῆ εὐγενεῖά τε Κυρίου Πέτρου Γάσπαρι ἐτυπώθη-
σαὶ εἰς κοίμην ὠφέλειαν τῶν φιλομαθῶν.

Ἄρχεται γὰρ ἡ Ἰσορῆα αὐτῆ, καθάπερ φαίνεται ἀπὸ τὸν κερὸν τῆ Κέρροπος
τῆ πρώτης Βασιλείας τῆς Ἀθήνης, ὅστις ἦτον ἐν ἔτει ἀπὸ Α' δ' α. β. γ. δ'.
καὶ τελειώνει ἕως τὸν κερὸν τῆ Ἀγίας Διονυσίας τῆ Ἀρειοπαγίτε,
ὅστις ἦτον πάλιν ἐν ἔτει ε. φ. ι. η'. μένει τὸ μέσον διάστημα
ὅτῃ ἔγιναν αὐταὶ αἱ Ἰσορῆαι ὅτῃ ἐγράψαμεν,
να εἶναι χρόνοι, γ. ρ. ι. δ'.

Διορθώσει τῆ Σοφωτάτου Ἀμβροσίου τῆ Γραδνίγου, Ἀββᾶ
καὶ Βιβλιοφύλακος τῆ ΑΓΙΟΥ ΜΑΡΚΟΥ.

Con Licenza de' Superiori, & Priuilegio.

ΕΝ ΕΤΙΗΣΙΝ, φαχσέ.

Παρά Ἀνδρέα τῆς Γουλιανῶ.

σκαλος, κωδικογράφος, χρυσοκεντητής, συγγραφέας και μεταφραστής, ἐπιμελητής ἐκδόσεων στὴ Βενετία, βιβλιόφιλος, ἱερέας καὶ στὴ συνέχεια ἐπίσκοπος Σερβίων καὶ μητροπολίτης Σμύρνης, ὅπως εὐστοχα τὸν χαρακτηρίζει ὁ τελευταῖος μελετητής του, ὁ Χ. Γ. Πατρινέλης.⁸

Τὸ ἔντυπο, ποὺ δὲν εἶναι συνταγμένο σὲ λόγια γλώσσα ἀλλὰ στὴν κοινὴ ἑλληνικὴ, δὲν ἀποδίδει ἓνα πρωτότυπο ἔργο τοῦ Κονταρῆ ἀλλὰ ἓνα συμπύλημα ἀπὸ διάφορα, Ἰταλικά καὶ ἑλληνικά, ἔργα σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας. Τὸ ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ πρωτότυπο ἔργο τὸ δηλώνει ρητὰ ὁ ἴδιος ὁ Κονταρῆς μὲ ὅσα ἀναγράφει στὴ σελίδα τίτλου τοῦ βιβλίου του: [Ἱστορίαι παλαιαί...] αἴτινες ἐσυναθροίσθησαν ἐκ πολλῶν καὶ διαφόρων βιβλίων Ἑλληνικῶν τε καὶ Ἰταλικῶν.⁹

Ἀντίθετα, πρωτότυπα εἶναι ὅσα ὁ Κονταρῆς ἀναφέρει στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν χορηγὸ τῆς ἐκδόσης, τὸν Πέτρο Γάσπαρη,¹⁰ καὶ πρὸς τὸν φίλο τοῦ χορηγοῦ Γιαννούλη Πουλημένο, ἀλλὰ καὶ ὅσα παρουσιάζει στὸν Πρόλογό του πρὸς τοὺς ἀναγνώστες του· ἐνδιαφέρουσες εἶναι καὶ ὅσες σκέψεις καὶ κρίσεις παρεμβάλλει σὲ ὅσα μεταφράζει ἀπὸ τὶς πηγές ποὺ χρησιμοποιοῦ. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ τὰ πρωτότυπα τμήματα τοῦ ἔργου του προβάλλει καὶ ὁ νεολογισμὸς («νέοι Ἑλληνας»).

II

Ὁ Κονταρῆς λοιπὸν δὲν ἀποκαλεῖ τοὺς Ἑλληνας τῆς ἐποχῆς του Ρωμιούς ἢ Γραικούς, οὔτε ἀπλῶς Ἑλληνας,¹¹ ἀλλὰ τοὺς ὀνομάζει («νέους Ἑλληνας»). Νὰ διευκρινίσουμε ἀμέσως πῶς ὁ ἐπιθετικὸς προσδιορισμὸς («νέοι») δὲν ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν ἡλικία, διότι στὴν ἐπίμαχη φράση περιέχεται καὶ τὸ οὐσιαστικὸ («παῖδες»): ὁ συγγραφέας ἀπευθύνεται στοὺς («παῖδας τῶν νέων Ἑλλήνων»), κατὰ συνέπεια, καθὼς θὰ πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ μιὰ διπλὴ ἀναφορὰ σὲ ἡλικιακὰ δεδομένα, γίνεταί φανερό πῶς («νέους Ἑλληνας») ἀποκαλεῖ τοὺς Ἑλληνας τῆς ἐποχῆς του. Μία ἀκόμα ἐπιβεβαίωση εἶναι πῶς, στὴν ἴδια φράση, τοὺς ἀντιπαράθετε στοὺς «παλαιούς Ἑλληνας»: «Ἀπὸ ὅλα τὰ σκο-

8. «Γεώργιος Κονταρῆς...», ὁ.π., σ. 460· περισσότερα βιογραφικὰ στοιχεῖα βλ. πῶς κατὰ τὸ κείμενο.

9. Βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, ὁ.π., σ. 468 σημ. 24, σχετικὰ μὲ τὴν κυριότερη πηγὴ ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Κονταρῆς· πβ. καὶ Ἀλεξάνδρα Σφοῖνη, *Ξένοι συγγραφεῖς μεταφρασμένοι ἑλληνικά, 15ος-17ος αἰώνας*, Ἀθήνα 2003, σ. 111-112.

10. Ἡ ἰδιότητα τοῦ Γάσπαρη ὡς χορηγοῦ τῆς ἐκδόσης προβάλλει ἀπὸ τὴ σελίδα τίτλου τοῦ βιβλίου: «Ἱστορίαι παλαιαί... ἐσυναθροίσθησαν... συνετέθησαν... Διὰ δαπάνης δὲ τοῦ εὐγενεστάτου Κυρίου Πέτρου Γάσπαρι ἐτυπώθησαν...».

11. Βλ. περισσότερα γιὰ τὸ θέμα στὴ συνέχεια τῆς μελέτης.

τεινά και αινιγματώδη ζητήματα όπου είχαν οι παλαιοί των Ἑλλήνων σοφοί, ὃ φιλομαθεῖς τῶν νέων Ἑλλήνων παῖδες, τὸ πλέον δυσκολογρήκτον και ἀπορίας γέμον ἦτον τοῦτο. Ἦγουν τὸ γνωθι σαυτόν». Με τὴ φράση αὐτὴ ἀνοίγει τὸν Πρόλογό του πρὸς τοὺς ἀναγνώστες του,¹² εἰσάγοντας, γιὰ πρώτη ὅσο γνωρίζω φορά, τὸν συνδυασμὸ δύο ὄρων σὲ ἔντυπο, ὄρων οἱ ὅποιοι πολὺ ἀργότερα, και ὕστερα ἀπὸ τὴ μεγάλη χρῆση, θὰ συντεθοῦν σὲ μία λέξη.

Ποιὰ σχέση ὅμως ἔχουν αὐτοὶ οἱ «νέοι Ἑλληνας» με τοὺς «παλαιούς»; Ἄμεση και ὀργανική, ὑποστηρίζει ὁ Κονταρῆς, διότι ἀνήκουν στὸ ἴδιο γένος. Ὁ σκοπὸς ἄλλωστε γιὰ τὸν ὅποιο ἀποφάσισε νὰ παρουσιάσει τὸ πόνημα αὐτὸ ποὺ ἀναφέρεται στοὺς παλαιούς Ἑλληνας εἶναι ἀκριβῶς αὐτό: νὰ κάνει τὰ παιδιὰ τῶν νέων Ἑλλήνων νὰ γνωρίσουν («εαυτά»), νὰ συνειδητοποιήσουν δηλαδὴ («ἀπὸ τί εὐγενικὸν και περιφημον γένος») κατὰγονται και με τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ ἀναλογιστοῦν τίς ὑποχρεώσεις ποὺ ἔχουν. Ἡ προτροπὴ εἶναι ρητὴ: («ἐπειδὴ εἴμεσθεν ἀπόγονοι τοιούτων μεγάλων και σοφῶν ἀνδρῶν, πρέπον εἶναι νὰ τοὺς μιμούμεσθεν εἰς ὅλα τὰ καλὰ ἔθη, και νὰ μὴ κάμνωμεν οὐδαμῶς πράγματα ἐκείνων ἀνάξια»). Και τὴν προτροπὴ τὴν συνοδεύει ἡ ἐπισημάνση ἐνὸς κινδύνου: («ὅταν δὲν μιμούμεσθεν τοὺς προγόνους εἰς τὴν μάθησιν, εἰς τὴν φρόνησιν και εἰς τὴν ἀνδρείαν, τότε δὲν λεγόμεσθεν τῶν Ἑλλήνων ἀπόγονοι, ἀλλὰ μάλιστα τινῶν οὐδαμινῶν ἐτέρων βαρβάρων»).

Τέλος, ὁ Κονταρῆς δὲν παραλείπει νὰ τονίσει τὴν «σχεδὸν» μοναδικότητα τοῦ ἔθνους τῶν Ἑλλήνων σὲ γενναῖα ἔργα και ἀνδραγαθίες. Στὸ βιβλίο μου, δηλώνει, ὁ ἀναγνώστης θὰ βρεῖ «τοιαῦτα γενναῖα ἔργα και τοσαύτας ἀνδραγαθίας τῶν ἡμετέρων προγόνων, ὅπου σχεδὸν εἰς οὐδένα ἔθνος θέλει εὔρη τινὰς ὁμοίας, ἐὰν ἀναγνώσῃ τῶν ἔθνῶν πάντων τὰς παλαιάς, και νέας Ἱστορίας, τὰς ἀπὸ κτίσεως Κόσμου γενομένας μέχρι τὴν σήμερον».

Γιατί ὅμως μποροῦμε νὰ χαρακτηρίσουμε ὡς νεολογισμὸ τὸν συνδυασμὸ τῶν ὄρων «νέοι Ἑλληνας» ποὺ ἐμφανίστηκε σὲ ἔντυπο στὰ 1675;

III

Ρωμαῖοί, Ἑλληνας, Γραικοί: με ἓνα ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ ὀνόματα χαρακτηρίζονταν ὅσοι ἔζησαν μέσα στὸν κλοιὸ τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας στὸ διάστη-

12. Ἱστορία παλαιά..., σ. 7, γ.ἀ.

13. Ὁ.π., σ. 7-8, γ.ἀ. ὅλα τὰ παραπάνω χωρία.

14. Ὁ.π., σ. 8, γ.ἀ.

μα τῶν τεσσάρων περίπου αἰώνων πού μεσολάβησαν ἀπὸ τὴν Ἑλλήνων ἄλωση ὡς τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση.¹⁵ Μὲ τοὺς ἴδιους λίγο πολὺ ὄρους χαρακτηρίζονταν καὶ ὅσοι ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ ἐζήσαν στὶς βενετοκρατούμενες περιοχές.¹⁶

Τὸ ὄνομα Νέοι Ἑλληνας (ΝεοἙλληνας —καὶ μὲ ἄλλα τὰ παράγωγά του) ὁ Στέφανος Α. Κουμανούδης τὸ ἐντοπίζει νὰ ἐμφανίζεται σὲ ἔντυπο μόλις τὸ 1854: «ΝεοἙλληνας, ὁ. ΝεοἙλληνας, οἱ. Γερμ. Neugriechen. Ἄ. Π. Βρετ. [18]54...», σημειώνει στὴ *Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ Λογίων πλασθισῶν ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*.¹⁷ Καὶ ἐννοεῖ βέβαια τὸν Ἀνδρέα Παπαδόπουλο Βρετὸ καὶ τὸ ἔργο του *Νεοελληνικὴ Φιλολογία ἦτοι Κατάλογος τῶν ἀπὸ πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι Βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων εἰς τὴν ὁμιλουμένην, ἢ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν γλῶσσαν, Μέρος Α΄*, Ἀθήνα 1854, στὸ ὁποῖο ὁ Βρετὸς, στὸν «Πρὸς τὸν ἀναγνώστην» πρόλογό του, χρησιμοποιοῦ τὸν τύπο «Νεοελλήνων».¹⁸

Γενικὴ πάντως εἶναι ἡ ἐντύπωση πὼς ὁ νεολογισμὸς δημιουργεῖται μετὰ τὴν ἱδρυση τοῦ νέου ἐλληνικοῦ κράτους τὸ 1832. Αὐτὴ τὴ γενικὰ ἀποδεκτὴ ἀποψη τὴν ἔχουν ἀποτυπώσει καὶ τὰ νεότερα Λεξικά τῆς Νεοελληνικῆς Γλώσσας πού δημοσιεύτηκαν τὸ 1998. Λιτὸ τὸ λῆμμα στὸ Λεξικὸ τῆς κοινῆς Νεοελληνικῆς τοῦ Ἰδρύματος Τριανταφυλλίδη: «Νεοέλληνας ὁ: Ἑλληνας τῆς νεότερης Ἑλλάδας»¹⁹ περισσότερο λεπτομερειακὸ τὸ λῆμμα

15. Βλ. πρῶχειρα Κ. Θ. Δημαράς, «Τὸ σχῆμα τοῦ Διαφωτισμοῦ», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. 11, Ἀθήνα 1975, σ. 348-350 [= *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 1977, σ. 82-86 καὶ 473-474 (τὸ ἴδιο κείμενο ἐμπλουτισμένο μὲ σημειώσεις)].

16. Βλ. τίς τελευταῖες γιὰ τὸ θέμα ἐργασίες, δημοσιευμένες καὶ οἱ δύο στὸν τελευταῖο τόμο τοῦ περιοδικοῦ *Θησαυρίσματα*: Χρύσα Μαλτέζου, «Οἱ Ἑλληνας μέτοικοι στὴ Βενετία μετὰ τὴν ἄλωση. Ταυτότητα καὶ ἐθνικὴ συνείδηση», *Θησαυρίσματα* 35 (2005), 175-184 καὶ Σωτήρης Κουτμάνης, «Ὁψεις τῆς ἐγκατάστασης τῶν Ἑλλήνων στὴ Βενετία τὸ 17ο αἰῶνα», *στὸ ἴδιο*, 309-339. Στις μελέτες αὐτὲς σημειώνεται καὶ ἡ προηγούμενη γιὰ τὸ θέμα βιβλιογραφία, ὅπως καὶ στοιχεῖα γιὰ τοὺς ὄρους πού χρησιμοποιοῦν οἱ βενετικὲς ἀρχές γιὰ νὰ χαρακτηρίσουν τοὺς ὀρθόδοξους Ρωμιούς, Γραικοὺς ἢ Ἑλληνας ὑπάρχουσ τῆς Γαληνοτάτης.

17. Ἀθήνα 1900, σ. 691. Στὸ ἴδιο λῆμμα ὁ Κουμανούδης ἀναφέρει καὶ ἄλλες, μεταγενέστερες, χρήσεις τοῦ ὄρου. Στὸν Κουμανούδη ὀφείλεται ἡ γραφὴ «ΝεοἙλληνας» κτλ.

18. Ἀνδρέας Παπαδόπουλος Βρετὸς, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία ἦτοι Κατάλογος...*, σ. κβ'. Ἡ φράση του εἶναι: «συγγράμματα τῶν ἀκμασάντων νεοελλήνων συγγραφέων».

19. Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ἰνστιτούτο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν [Ἰδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], *Λεξικὸ τῆς κοινῆς Νεοελληνικῆς*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 905.

στο Λεξικό τῆς Νέας Ἑλληνικῆς γλώσσας τοῦ Γ. Μπαμπινιώτη: «Νεοέλληνας (ὁ), ὁ Ἕλληνας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἰδρύσεως τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους (1832) μέχρι σήμερα· ὁ ὅρος χρησιμοποιήθηκε συχνὰ ἀπὸ Ἕλληνες καὶ ξένους γιὰ νὰ ἀντιδιασταλοῦν οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες πρὸς τοὺς ἀρχαίους κυρ[ίως] ἀλλὰ καὶ τοὺς βυζαντινοὺς, μὲ μιὰ τάση γιὰ χειραφέτηση ἀπὸ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ παράδοση καὶ προβολὴ τῆς ἀξίας τοῦ νεότερου ἑλληνισμοῦ».²⁰ Γιὰ ὅ,τι ὅμως ἀφορᾷ τὴ χρονολόγηση τῆς χρήσης τοῦ ὅρου προκειμένου νὰ διακριθοῦν οἱ σύγχρονοι ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες, θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε πὼς τὸ ὄριο *post quem* γιὰ τὴ χρήση τοῦ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες μελετητὲς εἶναι, κατὰ τὸν συντάκτη τοῦ Λεξικοῦ, τὸ 1854, ἀφοῦ στὸ ἴδιο λῆμμα σημειώνεται πὼς «ἡ λ[έξη] μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ 1854» —σιωπηρὴ ἀναφορὰ στὴ λεξικογραφικὴ ἐργασία τοῦ Κουμανούδη *Συναγωγὴ νέων λέξεων*.

Βέβαια τὸ χρονολογικὸ ὄριο τῆς ἐμφάνισης τοῦ ὅρου («Νεοέλληνας») σὲ ἔντυπο πρέπει, νομίζω, νὰ μεταθεθεῖ σαράντα χρόνια νωρίτερα, ἀπὸ τὸ 1854 στὸ 1815. Τὴ μετάθεση αὐτὴ τὴν ἐπιβάλλει ἓνα τεκμήριο ποὺ ἦρθε στὴν ἐπιφάνεια μόλις τὸ 1964. Συγκεκριμένα· τότε δημοσιεύτηκε ὁ χειρόγραφος κώδικας τοῦ Ἰωάννη Οἰκονόμου, στὸν ὁποῖο εἶχε συγκεντρώσει ἐπιστολικὰ κυρίως κείμενα.²¹ Ἀνάμεσα στὰ κείμενα αὐτὰ ἦταν καὶ μιὰ ἐπιστολιμαία διατριβὴ τοῦ Παναγιώτη Σοφιανόπουλου πρὸς τὸν Ἰωάννη Βηλαρά, γραμμένη στὰ 1815, «διατριβὴ» στὴν ὁποία χρησιμοποιοῦνται οἱ ὅροι «Νεοέλληνες, νεοελληνικὸν Γένος κτλ.».²² Στὸ τέλος τοῦ κειμένου ἀναγράφεται ἡ φράση: «Κορφοὶ — ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τῆς διοικήσεως), φράση ποὺ ὀδηγεῖ

20. Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικὸ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς γλώσσας*, Ἀθήνα 1998, σ. 1181. Παρόμοιοι περιεχομένου εἶναι τὸ λῆμμα καὶ στὴ δευτέρη ἔκδοση τοῦ Λεξικοῦ (Ἀθήνα 2002).

21. Ἰωάννου Οἰκονόμου Λαρισσαίου, 1783-1842, *Ἐπιστολαὶ διαφόρων Ἑλλήνων λογίων, ἀνωτάτων κληρικῶν, Τούρκων διοικητῶν, ἐμπόρων καὶ ἐσναφιῶν (1759-1824)...* Ἀνεκδότος χειρόγραφος κώδικας. Μεταγραφή, Παρακολούθηση, Πρόλογος, Γιάννη Α. Ἀντωνιάδη. *Φιλολογικὴ παρουσίαση, Μελέτη, Πίνακες*, Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Ἀθήνα 1964.

22. Τὸ κείμενο τοῦ Σοφιανόπουλου στίς σελίδες 220-227· οἱ ὅροι στίς σ. 222, 223, 225, 226. Ὁ Λεωνίδης Βρανούσης, «Ἰδεολογικὲς ζυμώσεις καὶ συγκρούσεις», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. 11, Ἀθήνα 1975, σ. 442-443 ἀναφέρει τὸ τεκμήριο αὐτὸ χωρὶς νὰ σημειώσει τὸν ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολιμαίας διατριβῆς. Τὸ ὄνομα του ὅμως ἀποκαλύπτεται εὐκόλα ἀπὸ ὅσα ὁ ἴδιος ὁ Βρανούσης παραθέτει στὴν Ἐκθεσὴ του, «Νέαι προσκτήσεις τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου», *Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 14 (1964), 294. Ἄς σημειωθεῖ πὼς τὴν ἐπόμενη χρονιά, τὸ 1816, ἐντοπίζουμε τὸν ὅρο «Νεοελληνικὴ» καὶ σὲ ἰδιωτικὴ ἐπιστολή: τὸν χρησιμοποιεῖ ὁ Ἰωάννης Οἰκονόμου σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἰωάννη Βηλαρά (*Ἰωάννου Οἰκονόμου Λαρισσαίου, 1783-1842, Ἐπιστολαί...*, σ. 265-267· ὁ ὅρος στὴ σ. 266).

στην πεποίθηση ὅτι τὸ κείμενο ποὺ σώζεται στὸν κώδικα τοῦ Οἰκονόμου ἀντιγράφηκε ἀπὸ ἔντυπο, μολονότι ἀπὸ τὸ ἔντυπο αὐτὸ δημοσίευμα δὲν ἔχει, ὡς σήμερα, ἐντοπιστεῖ κάποιος ἀντίτυπό του.²³

Κατὰ συνέπεια, ὁ συνδυασμὸς τῶν ὄρων («νέοι Ἕλληνες») ποὺ συναυτοῦμε ἑκατὸν σαράντα χρόνια πρὶν, στὸ ἔντυπο τοῦ 1675, εἶναι πράγματι ἕνας νεολογισμὸς καὶ ἀξίζει νὰ διερευνησοῦμε τὸ περιβάλλον μέσα στὸ ὁποῖο ἐκκολάφθηκε.²⁴ Καὶ πρῶτα νὰ ἀναζητήσοῦμε τὴ σχέση ποὺ συνέδεσε τὸ συγγραφέα μὲ τὸ χορηγὸ τῆς ἐκδόσεως.

23. Βλ. Α. Βρανούσης, «Νέαι προσκτήσεις...», *ὁ.π.*, καὶ Φύλιππος Ἡλιοῦ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰώνα. Βιβλία — Φυλλάδια*, τ. 1: 1801-1818, Ἀθήνα 1997, σ. 431 ἀρ. 1815.66.

24. Συναφῆς ἀλλὰ ὄχι ταυτόσημος εἶναι καὶ ὁ ὄρος («νεώτεροι Ἕλληνες»). Εἶναι συναφῆς διότι περιέχει καὶ αὐτὸς τὸ στοιχεῖο τοῦ («νέου»), ἀλλὰ ὁ συγκριτικὸς βαθμὸς στὸν ὁποῖο ἐκφέρεται δὲν ἀφήνει νὰ διακρίνομε πάντα ἂν ὑποδηλώνεται ἕνας χρονολογικὸς ἀπλῶς προσδιορισμὸς ἢ κατὰ περισσότερο, ἕνας νεολογισμὸς. Κλασικὸ παράδειγμα, τὸ σημείωμα τοῦ Ἰαννοῦ Λάσκαρη, γραμμένον μεταξὺ 1489 καὶ 1492, στὸ ὁποῖο δήλωνε ὅτι ἀναζητοῦσε χειρόγραφα μὲ «ἱστορικὰ νεωτέρων Ἑλλήνων καὶ εἴ τι ἄλλο νέον ἱστορικὸν εὑρεθῆ». Δὲν ὀνομάζει ὅμως τοὺς Ἕλληνας τῆς ἐποχῆς του («νεώτεροι»), ὅπως θὰ μπορούσε νὰ υποθέσει κάποιος ἀπομονώνοντας μόνον αὐτὴ τὴ φράση· μὲ τὸν ὄρο («νεώτεροι Ἕλληνες») ὁ Λάσκαρης ἐνοεῖ συγγραφεῖς τοῦ 12ου καὶ 13ου αἰώνα: τὸν Ἰωάννη Ζωναρά, τὸν Νικήτα Χωνιάτη καὶ τὸν Νικηφόρο Γρηγορά, χειρόγραφα μὲ ἔργα τῶν ὁποίων ἀναζητοῦσε τὸν 15ο αἰῶνα στὴν Ἀνατολή. Τὴ φράση αὐτὴ τοῦ Λάσκαρη τὴν ἔχει χρησιμοποιήσει σὲ μελέτες του ὁ Διονύσιος Ζακυθηνὸς (π.χ. «Αἱ ἑλληνικαὶ σπουδαὶ γέφυραι πρὸς τὴν Δύσιν», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 45 (1970), Ἀθήνα 1971, σ. 129, ὑποδεικνύοντας καὶ τὴν πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία τὴν ἀντλεῖ, καὶ ὁ ἴδιος, «Χαλκοτύποις σελίσιν... Τὰ πεντακόσια ἔτη τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 53 (1978), Ἀθήνα 1979, σ. 614 σημ. 1 χωρὶς ἄμεση παραπομπὴ στὴν πηγὴ [= *Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, Ἀθήνα 1978, σ. 395 καὶ 311 σημ. 1 ἀντίστοιχα]. Ὅσοι ὠστόσο χρησιμοποίησαν τὴ δευτέρη μελέτη τοῦ Ζακυθηνοῦ καὶ δὲν ἔκαναν τὸν κόπο νὰ προσφύγουν στὴν πηγὴ ποὺ ἔμμεσα ὑποδεικνύει γιὰ νὰ διαβάσουν τὸ πλήρες κείμενο καὶ νὰ κατανοήσουν τὸ πραγματικὸ του νόημα, ὑποστηρίζουν πῶς ὁ ὄρος («νεώτεροι Ἕλληνες») ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του στὰ τέλη τοῦ 15ου αἰώνα γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τοὺς Ἕλληνας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Βλ. τὴ μελέτη τοῦ Β. Κνὸς, *Un ambassadeur de l'Hellénisme —Janus Lascaris— et la tradition gréco-byzantine dans l'Humanisme français*, Οὐψάλα - Παρίσι 1945, σ. 35 σημ. 2 καὶ κυρίως τὴ μελέτη ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλεῖ τὴν πληροφορία καὶ ὁ Κνὸς (M. E. Gerland, *Das Studium der byzantinischen Geschichte von Humanismus bis zur Jetztzeit*, Ἀθήνα 1934, σ. 27) γιὰ τοῦ λόγου τὸ ἀληθές. Ἀντίθετα, ὁ ὄρος («νεώτεροι Ἕλληνες») ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ Δημητριάδης στὴ Γεωγραφία τους ἀναφέρεται στοὺς Ἕλληνας τῆς ἐποχῆς τους· βλ. Δανιὴλ [Φιλίππιδης] καὶ Γρηγορίου [Κωνσταντῆ], *Γεωγραφία Νεωτερικῆ*, τ. 1, Βιέννη 1791, σ. 135, 139 καὶ 141.

IV

Τὸ βιβλίο πὸν περιέχει τὸ νεολογισμὸ τυπώθηκε, ὅπως εἶδαμε, στὴ Βενετία. Ὁ συγγραφέας ὅμως τοῦ ἔργου, ὁ Γεώργιος Κονταρῆς, δηλώνεται στὴ σελίδα τίτλου τοῦ βιβλίου ὡς «ιερεὺς... ἀπὸ τὰ Σέρβια», ἐνῶ ὁ φερόμενος ὡς χορηγὸς τῆς ἐκδοσης στὴ σελίδα τίτλου τοῦ βιβλίου Πέτρος Γάσπαρης, στὴν ἐπιγραφή τῆς ἀφιερωτικῆς ἐπιστολῆς πὸν ὁ Κονταρῆς προτάσσει στὸ ἔργο του, μαζὶ μὲ τὸν φίλο του Γιαννούλη Πουλημένο χαρακτηρίζονται ὡς Ἀθηναῖοι («τοῖς ἐκ πόλεως Ἀθήνης»). Τὸ ἐρώτημα λοιπὸν πὸν ἀνακύπτει εἶναι, πῶς ἔτυχε νὰ συνεργαστοῦν αὐτοὶ οἱ Ἀθηναῖοι μὲ τὸν ἱερέα ἀπὸ τὰ Σέρβια;

Ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴν συνεργασία τους φαίνεται νὰ ἦταν τὸ γεγονός πὸς οἱ δύο ἀπὸ αὐτούς, ὁ Γεώργιος Κονταρῆς καὶ ὁ Πέτρος Γάσπαρης, βρισκόνταν ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ στὴ Βενετία. Ὁ Πέτρος Γάσπαρης ἦταν Ἀθηναῖος στὴν καταγωγή ἀλλὰ ἔμπορος πὸν διέμενε στὴν πρωτεύουσα τῆς Γαλινοτάτης· ἦταν μάλιστα ἐξέχον μέλος τῆς ἐλληνικῆς κοινότητας Βενετίας, ἀφοῦ τὴν 6ῃ Ἀπριλίου τοῦ 1674 ἐκλέχθηκε *governatore* τῆς ἀδελφότητος τοῦ Ἁγίου Νικολάου.²⁵ Ἐνῶ ὁ ἀπὸ τὰ Σέρβια καταγόμενος Γεώργιος Κονταρῆς βρισκόταν στὴ Βενετία τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1668, ἀφοῦ γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς Φλαγγινιανῆς Σχολῆς πὸς ὑπηρετοῦσε ἐκεῖ ὡς ἐπόπτης στὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 1668 ὡς τὸ 1675.²⁶ Τὸ τρίτο πρόσωπο, ὁ ἐπίσης Ἀθηναῖος Γιαννούλης Πουλημένος, φίλος τοῦ Γάσπαρη, φαίνεται πὸς κατοικοῦσε στὴν Ἀθήνα, ἀφοῦ ὁ Κονταρῆς στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ του πρὸς τοὺς χορηγοὺς τῆς ἐκδοσης δηλώνει πὸς δὲν τὸν γνωρίζει προσωπικά: «μὲ τοὺς αἰσθητοὺς ὀφθαλμοὺς καθόλου τὸν τιμιώτατον κύριον Γιαννούλην [Πουλημένον] δὲν τὸν ἐγνώρισα».²⁷ Φαίνεται πὸς ἡ συνεργασία ἔγινε ἀνάμεσα στὸν

25. Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο Βενετίας, *Παλαιὸ Ἀρχεῖο*, reg. 193 (capitolare VI), φ. 66^v. Εὐχαριστῶ τὸν κύριο Σωτῆρη Κουτμάνη πὸν ἐρευνῆσε, ὕστερα ἀπὸ παράκλησή μου, τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἰνστιτούτου καὶ μοῦ γνωστοποίησε αὐτὴ τὴν πληροφορία.

26. Βλ. Ἄθαν. Ε. Καραθανάσης, *Ἡ Φλαγγινεῖος Σχολὴ τῆς Βενετίας*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 137-138.

27. Στὴν ἐκδοση τῆς Βενετίας σ. 2, χ.ἀ. σ. 318 στὴν ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου τῆς ἐπιστολῆς ἀπὸ τὸν E. Legrand, *Bibliographie Hellénique... XVII siècle...*, ὁ.π. Τὴν ἀθηναϊκὴ καταγωγή τους τὴ θεμελιώνουν καὶ ὅσα ὁ Κονταρῆς ἀναφέρει στὴ συνέχεια θέλοντας νὰ τονίσει τὴν ἄμεση σχέση τους μὲ τοὺς (παλαιούς) Ἑλληνας: «οἱ παλαιοὶ τῶν Ἑλλήνων καὶ ὑμέτεροι πρόγονοι, ὧ τιμιωτάτη ζυωρίς», γράφει ἀπευθυνόμενος καὶ στοὺς δύο Ἀθηναῖους, «ἀδὲν ἦσαν τόσον πρόθυμοι εἰς ἄλλον ἔργον... ὅσον εἰς τὸ νὰ ἀμείβωνται πλουσιοπαρόχως μὲ μεγάλα χαρίσματα ἐκείνους ὅπου νὰ ἤθελαν ἀριστεύση ὅπωςδῆποτε

Κονταρή και τὸν Γάσπαρη· τὸ ὄνομα τοῦ Γιαννούλη Πουλημένου ἀναφέρθηκε στὸ βιβλίο γιὰ χάρη τοῦ πραγματικοῦ χορηγοῦ τῆς ἐκδοσης, τοῦ Γάσπαρη.

Τὸ δεύτερο λοιπὸν θέμα ποῦ τίθεται εἶναι νὰ διερευνήσουμε πῶς προέκυψε αὐτὴ ἡ συνεργασία τῶν δύο αὐτῶν προσώπων.

V

Ἡ διαμονὴ στὸν ἴδιο τόπο ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς πρόσφορη συνθήκη γιὰ νὰ ἀναπτυχθεῖ μιὰ συνεργασία· ἂν ὅμως θέλουμε νὰ βροῦμε τὴ βαθύτερη αἰτία αὐτῆς τῆς συνεργασίας, πρέπει, νομίζω, νὰ δοῦμε τὸ σκοπὸ τὸν ὁποῖο ἤθελε νὰ ὑπηρετήσῃ τὸ βιβλίο καὶ νὰ ἐρμηνεύσουμε γιὰτί ὁ χορηγὸς πείστηκε νὰ ἀναλάβῃ τὴ δαπάνη τῆς ἐκδόσῃς του. Ἡ μήπως ἀκολουθήθηκε ἡ ἀντίστροφη πορεία; Ποιὸς, σὲ τελευταία ἀνάλυση, εἶχε τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴν συνεργασία αὐτή; Ἄραγε ὁ Κονταρῆς ἀποφάσισε νὰ γράψῃ ἓνα ἱστορικὸ βιβλίο καὶ μετὰ ἀναζήτησε κάποιον χορηγὸ ἢ πρόκειται γιὰ βιβλίο γραμμένον κατὰ παραγγελία τοῦ χορηγοῦ;

Δὲν σώζονται ἄλλα στοιχεῖα ποῦ νὰ μᾶς βοηθοῦν νὰ ἀπαντήσουμε σὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, ἐκτὸς ἀπὸ ὅσα προσφέρει τὸ ἴδιο τὸ βιβλίο καὶ ἀπὸ κάποια τεκμήρια ποῦ προκύπτουν ἀπὸ τὴ μετέπειτα συμπεριφορὰ τῶν δύο αὐτῶν προσώπων. Ἄς ἐπιχειρήσουμε λοιπὸν πρῶτα μιὰ, κεφαλαιώδη ἔστω, ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου τοῦ βιβλίου.

Σὲ ἓνα πρῶτο ἐπίπεδο, τὸ βιβλίο παρουσιάζει τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κέκροπος ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρειοπαγίτου». Σὲ ἓνα δεύτερο, θέλει νὰ τονίσει καὶ νὰ τονώσει τὴν ἱστορικὴ μνήμη τῶν «νέων Ἑλλήνων». Σὲ ἓνα τρίτο, δὲν χάνει εὐκαιρία νὰ παρουσιάσει τὰ δεινὰ ἀπὸ «τὸν καιρὸν ὁποῦ ἐπάρθη, Θεοῦ παραχωρήσει, τὸ βασιλείον [τὸ βυζαντινὸ δηλαδὴ κράτος] ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς καὶ ἐδόθη εἰς τῶν Τουρκῶν τὰς χεῖρας».²⁸ Τὰ ἴδια αὐτὰ δεινὰ τὰ ὑφίσταται καὶ ἡ Ἀθήνα: «Τότε [στὰ χρόνια τῆς Ἀλωσης] ἐπάρθησαν καὶ αἱ λοιπαὶ χῶραις τῆς Ἑλλάδος, ὁμοῦ μὲ τὰς Ἀθήνας, ἀπὸ τοὺς Ἀγαρηνοὺς, οἱ ὁποῖοι ταῖς ἐξουσιάζουσι καὶ τυραννοῦσι μέχρι τὴν σήμερον μὲ διάφοραις τυραννίδαις,

διὰ τὴν πατρίδα των». Γιὰ τὸ καλὸ τῆς πατρίδας σας χορηγήσατε χρήματα προκειμένου νὰ ἐκδοθεῖ αὐτὸ τὸ βιβλίο, ἄρα ὁ ἔπαινος σᾶς ἀνήκει (β.π., σ. 5, γ.ἀ. καὶ E. Legrand, β.π., σ. 318-319).

28. Ἱστορία παλαιαί..., σ. τμη'-τν' (στὶς σελίδες αὐτὲς καὶ τὰ ἐπόμενα χωρία ποῦ παραθέτω).

ὡς ἄπιστοι καὶ ἀνελεήμονες τύραννοι». Ὁ συγγραφέας ὅμως δὲν μένει στὴ διαπίστωση· κλείνοντας τὸ πόνημά του, εὐχεται ὁ Θεὸς νὰ τιμωρήσει τοὺς Τούρκους τυράννους καὶ νὰ ἀποδώσει στοὺς Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς του τὴν ἐλευθερία «ἐν τῷ παρόντι καιρῷ... καὶ ἐν τῷ μέλλοντι ζωὴν μακαρίαν καὶ αἰώνιον». Ὅσον ἀφορᾷ τὶς υποχρεώσεις τῶν νέων Ἑλλήνων, πρέπει νὰ συνειδητοποιήσουν τὴν καταγωγή τους, τὴν ἱστορία τους, καὶ νὰ μιμηθοῦν τοὺς προγόνους τους στὴ μάθηση, στὴ φρόνηση καὶ στὴν ἀνδρεία.

Τὴν πρώτη καὶ εὐλογη ὑπόθεση πὼς τὸ βιβλίο γράφτηκε ἀπὸ τὸν Κονταρῆ καὶ βρῆκε πρόθυμο χορηγὸ τὸν Ἀθηναῖο στὴν καταγωγή, ἔμπορο στὸ ἐπάγγελμα καὶ ἐξέχον μέλος τῆς ἐλληνικῆς κοινότητας τῆς Βενετίας Πέτρο Γάσπαρη, ἔρχονται νὰ τὴν κλονίσουν τὰ τεκμήρια ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ μετέπειτα συμπεριφορὰ τῶν δύο αὐτῶν προσώπων.

Τὴν ἴδια χρονιά, τὸ 1675, ὁ Κονταρῆς, ὁ ὁποῖος στὸ μεταξύ ἔχει γίνεи ἱερομόναχος μετὸ ὄνομα Γρηγόριος, ὑπογράφει μαζὶ μετὸν μοναχὸ Παχώμιο μιὰ ἄλλη ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ σὲ ἓνα ἄλλο βιβλίο, ποὺ ἐκδίδεται καὶ αὐτὸ στὴ Βενετία.²⁹ Ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ δὲν ἀπευθύνεται αὐτῇ τῇ φορὰ σὲ ἓναν ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν τουρκοκρατούμενη Ἀθήνα, ἦταν ἔμπορος καὶ διέμενε καὶ δραστηριοποιοῦνταν στὴ Βενετία, ἀλλὰ σὲ κάποιον ποὺ καταγόταν, ζοῦσε καὶ δραστηριοποιοῦνταν στὸ χῶρο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Πρόκειται γιὰ τὸν «φιλοθεάμονα καὶ μουσοτρόφον» «ἄρχοντα» Μανολάκη, «τῆς μεγάλης βασιλείας τῶν Τουρκῶν κορυφοκρεοδόχῳ», ὅπως χαρακτηρίζεται στὴν ἐπιγραφή τῆς ἐπιστολῆς.³⁰

29. Πρόκειται γιὰ τὸ βιβλίο *Μαργαρίται, ἤτοι Λόγοι διάφοροι τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου, ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ Χρυσοστόμου...*, Βενετία 1675· βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique... XVII siècle...*, ὁ.π., σ. 323-326. Ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ στὶς σ. 3-4 χ.ἀ. καὶ E. Legrand, ὁ.π., σ. 323-325.

30. Ὁ Μανουὴλ Γεδεών, *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων, 1453-1913*, Ἀθήνα 1939, σ. 100, θέτει, χωρὶς νὰ ἀπαντᾷ, τὸ ἐρώτημα ἀν ταυτίζεται ὁ Μανολάκης ὁ Καστοριανὸς μετὸν Μανολάκη τὸν «κορυφοκρεοδόχο», τὸ πρόσωπο στὸ ὁποῖο ἀφιερώνεται αὐτὸ τὸ βιβλίο. Συνέχεια στὸ ἐρώτημα ποὺ ἔθεσε ὁ Γεδεών δὲν ἔχει, ὅσο γνωρίζω, δοθεῖ. Στὸ κείμενο πάντως τῆς ἀφιερωτικῆς ἐπιστολῆς τοῦ ἀναγνωρίζεται ὅτι ἐπέδειξε ἰδιαίτερη φροντίδα γιὰ τὴν ἐκπαίδευση («σὺ δὲ ὠκοδόμησας φροντιστήριον»), ἰδιότητα μετὸν ὁποῖα ἔχει κατεξοχὴν συνδέσει τὸ ὄνομά του ὁ Μανολάκης ὁ Καστοριανός. Βιογραφικὰ καὶ βιβλιογραφία γιὰ τὸν τελευταῖο βλ. Μ. Ι. Μανούσακας, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικῆς Σχολῆς. Τὰ κατὰ τὴν ἰδρυσιν τῆς Σχολῆς Μανολάκη τοῦ Καστοριανοῦ ἐπὶ τῇ βάσει καὶ νέων ἀνεκδότων πηγῶν», *Ἀθηνᾶ* 54 (1950), 4 σμμ. 1· Γ. Π. Κουρνούτος, «Σχολεῖα τῆς τουρκοκρατούμενης Καστορίας», *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλου*, Ἀθήνα 1953, σ. 429 σμμ. 1· Τάσος Ἀθ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γέ-*

Τὸ δεύτερο βιβλίο ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1675 δὲν ἦταν βέβαια ἱστορικοῦ περιεχομένου ἀλλὰ θρησκευτικοῦ, καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ δικαιολογήσει ἴσως κάποια ἀλλαγὴ ὕφους καὶ νοημάτων στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολή. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἰδεολογικοῦ τύπου ἀλλαγές, ποὺ δύσκολα μποροῦν νὰ ἐρμηνευτοῦν μέσα στὸ διάστημα λίγων μηνῶν ποὺ μεσολάβησε ἀνάμεσα στὴν ἐκδοσὴ τῶν δύο αὐτῶν κειμένων.³¹ Γιὰ παράδειγμα, ἡ ἔννοια τοῦ «ἔθνους», ποὺ χρησιμοποιεῖται στὸ πρῶτο βιβλίο καὶ ἀποδίδει ἴσως τὴν χρησιμοποιούμενη στὰ βενετοκρατούμενα μέρη ἔννοια τῆς *nazione*, ἀντικαθίσταται ἐδῶ ἀπὸ τὴν περισσότερο παραδοσιακὴ ἔννοια τοῦ «γένους»· κυρίως ὅμως ἐξαφανίζεται ὁ ἔντονος ἀντιτουρκικὸς τόνος ποὺ κυριαρχεῖ στὸ βιβλίο γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας. Τὴν ὑπόθεση πὼς οἱ ἀλλαγές αὐτὲς προδίδουν τὴν ἱκανότητα προσαρμογῆς ποὺ φαίνεται πὼς διέθετε ὁ Κονταρῆς, τὴν ἐνισχύουν τεκμήρια ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ μετέπειτα ζωὴ του: ἑννέα περίπου χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, ἐπιστρέφει στὴν «τουρκοκρατούμενη» Ἑλλάδα καὶ ἐκλέγεται, μετὰ τὸ 1684, ἐπίσκοπος Σερβίων καὶ στὴ συνέχεια, στὰ 1690, μητροπολίτης Σμύρνης.³²

Τὰ πῦρ πάνω δεδομένα μᾶς ἐπιβάλλουν νὰ δοκιμάσουμε καὶ τὴν ἀντίθετη ὑπόθεση: μήπως ἡ ἐπιλογή τοῦ θέματος τοῦ βιβλίου καὶ κυρίως ὁ ἔντονος ἀντιτουρκικὸς τόνος του ὀφείλονται στὶς ἰδεολογικὲς πεποιθήσεις τοῦ χορηγοῦ, πεποιθήσεις ποὺ ὁ εὐπροσάρμοστος Κονταρῆς εὐκολὰ ἀνέλαβε νὰ τίς ὑπηρετήσει;

Τὰ ἀντίστοιχα τεκμήρια ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Γάσπαρη μποροῦν νὰ ὑποστηρίξουν αὐτὴ τὴν ὑπόθεση: ὅταν τὸ 1687, δώδεκα χρόνια μετὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου, οἱ Βενετοὶ πολιορκήσαν τὴν Ἀθήνα, τόσο ὁ χορηγὸς τῆς ἐκδόσεως ὅσο καὶ ὁ ἀδελφὸς του Δημήτριος Γάσπαρης βοήθησαν τὰ βενετικὰ στρατεύματα νὰ τὴν καταλάβουν, ὥστε νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν τουρκικὴ τυ-

νοὺς Σχολή, τ. 1, Ἀθήνα 1966, σ. 216-217 καὶ Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ἡ ἐμφάνιση τῆς Σχολῆς τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου στὴν «τουρκοκρατούμενη» ἑλληνικὴ κοινωνία. Ἡ ἀνάγκη μᾶς νέας Ἰδεολογίας*, Ἀθήνα 1980, σ. 85-86, ὅπου τὰ σχετικὰ μὲ τίς οικονομικὲς σχέσεις ποὺ εἶχε μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο. Γιὰ τὸν ὄρο «κορυφοκρεοδόχος» μὲ τὸν ὅποιο χαρακτηρίζεται ὁ Μανολάκης στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ βλ. πῦρ κάτω στὸ κείμενο.

31. Τὴ διαδοχὴ τῶν ἐκδόσεων τὴν προσδιορίζει τὸ ἀκόλουθο στοιχεῖο: στὸ βιβλίο *Ἱστορία παλαιὰ... τῆς περιφύμου πόλεως Ἀθήνης* ὁ Γεώργιος Κονταρῆς ἐξαγγέλλει πὼς θὰ γίνεῖ ἱερομόναχος («Γεώργιος ὁ Κονταρῆς, ὁ μετ' ὀλίγον Γρηγόριος διὰ τοῦ θεοῦ ἀγγελικοῦ σχήματος μετονομασθόμενος...»), φ. 4), ἐνῶ στὸ βιβλίο *Μαργαρίται* ἔχει ἤδη γίνεῖ καὶ ἔχει ἀλλάξει τὸ ὄνομά του ἀπὸ Γεώργιος σὲ Γρηγόριος («ὁ ἐν ἱερομονάχῳ ἐλάχιστος Γρηγόριος ὁ Κονταρῆς»), ἀναφέρεται στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Μανολάκη).

32. Χ. Γ. Πατριέλης, «Γεώργιος Κονταρῆς...», *ῥ.π.*, σ. 464-467.

ραννία.³³ Τη φιλοβενετική αυτή στάση του χορηγοῦ τῆς ἔκδοσης τῆ στήρι-
ζει ἄλλο ἓνα ἐσωτερικὸ τεκμήριο ποὺ ὑπάρχει στὸ βιβλίο: ὅταν, «Θεοῦ πα-
ραχωρήσει», «τὸ βασιλείον [ἐπάρθη] ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς [Ρωμιούς]»,
δὲν «ἐδόθη» μόνον «εἰς τῶν Τουρκῶν τὰς χεῖρας», ὅπως ἀναφέρεται στὸ βι-
βλίο, ἀλλὰ ἓνα μέρος αὐτοῦ τοῦ «βασιλείου» («ἐδόθη») καὶ «εἰς τῶν Βενετῶν
τὰς χεῖρας»! Γεγονὸς ποὺ στὸ βιβλίο δὲν ἀναφέρεται, καθὼς αὐτὰ τὰ χέρια
δὲν θεωροῦνταν ἐχθρικά ἀλλὰ φίλια.

VI

Ἄν ὅσα ἀναφέραμε μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ υποθέσουμε βάσιμα πὼς τὸ βιβλίο
τοῦ 1675 ἀπηχεῖ τὴν ἰδεολογία τοῦ χορηγοῦ μᾶλλον παρὰ τοῦ συγγραφέα
του, τὸ νεολογισμὸ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει θὰ πρέπει νὰ τὸν προσγράψουμε
στὸν Κονταρῆ, διότι εἶχε μιὰ τάση πρὸς τοὺς νεολογισμοὺς. Θυμίζω πὼς σὲ
ἐκείνον ἔχει προσγραφεῖ καὶ ἓνας ἄλλος, ποὺ ἐμφανίστηκε, καὶ αὐτὸς γιὰ
πρῶτη φορά, στὸ ἴδιο βιβλίο τοῦ 1675. Πρόκειται γιὰ τὸν ὄρο «παιδομάζω-
μα», τοῦ ὁποῖου τὴν πρῶτη χρῆση σὲ ἔντυπο ἐντοπιζοῦν τόσο ὁ Du Cange³⁴
ὅσο καὶ ὁ Ἐμμ. Κριαρᾶς³⁵ στὸ βιβλίο *Ἱστορία παλαιὰ... τῆς περιφήμου πό-
λεως Ἀθῆνης καὶ τὴν προσγράφουν καὶ οἱ δύο στὸν Γεώργιο Κονταρῆ* ἐνῶ

33. Βλ. τίς ἀναφορὲς στὴν πηγὴ ποὺ δίνει αὐτὲς τίς πληροφορίες, πηγὴ ποὺ ἔχει ση-
μειώσει ὁ Χ. Γ. Πατρινέλης, «Γεώργιος Κονταρῆς...», σ. 461 σημ. 4: πρόκειται γιὰ τὴν
Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν τοῦ Ἰωάννου Μπενιζέλου. Γιὰ τίς ὑπηρεσίες τους ἀνταμείφθηκαν
ἀπὸ τὴ βενετικὴ διοίκηση: ὁ Πέτρος Γάσπαρης ἔγινε διοικητὴς τῆς Κούλουρης καὶ ὁ Δη-
μήτριος διοικητὴς τῆς Αἴγινας (βλ. πρόχειρα Κ. Δ. Μέρτζιος, «Παρθενῶν – Μοροζίνι καὶ
τὸ δράμα τῶν Ἀθηναίων», *Ἀθηνᾶ* 55 (1951), 254-257). Γενικότερα, γιὰ τὴ στάση τῶν χρι-
στιανικῶν πληθυσμῶν ὑπὲρ τῶν Βενετῶν βλ. Κων. Ντόκος, *Ἡ Στερεὰ Ἑλλάς κατὰ τὸν
ἐνετοτουρκικὸν πόλεμον (1684-1699) καὶ ὁ Σαλώνων Φιλόθεος*, Ἀθῆνα 1975, σ. 10 ἐπ.

34. Du Cange, *Glossarium ad Scriptores Mediæ & Infimæ Graecitatis...*, τ. 1, Λυῶν
1688, στ. 1079: «καθὼς συμβαίνει τὸ ἕμοιον καὶ σήμερον εἰς τὰ μέρη τῆς Τουρκίας, ὁποῦ
πέρνουσι τὰ παιδία τινῶν πτωχῶν εἰς τὸ λεγόμενον Παιδομάζωμα, καὶ φλογίζουσι τὴν
καρδίαν τως» (*Ἱστορία παλαιὰ... τῆς περιφήμου πόλεως Ἀθῆνης*, Βενετία 1675], σ. 24).

35. Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶς, *Λεξικὸ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημῶδους Γραμμα-
τείας 1100-1669*, τ. 14, Ἀθῆνα 1997, σ. 214. Ὁ Κριαρᾶς παραπέμπει στὸν Du Cange καὶ
σημειώνει τὴ δεύτερη, ὕστερα ἀπὸ δύο χρόνια, χρῆση καὶ δημοσίευση τοῦ ἴδιου ὄρου στὴ
μορφὴ «παιδομάζωμα» ἀπὸ τὸν Νεκτάριο Ἱεροσολύμων: «Ὁ Χερσεόγλης..., ὁ ὁποῖος δὲν
ἤτο ἀπὸ τὸ παιδομάζωμα, ὥσπερ τοὺς ἄλλους ἀγάδες, ἀλλὰ... ἤλθε θεληματικῶς καὶ
ἔγινε Τοῦρκος, Νεκτάρ[ιος Ἱεροσολύμων ὁ Κρής, Ἐπιτομὴ τῆς], Ἱεροκοσμ[ικῆς]
Ἱστ[ορίας]..., Βενετία 1677, σ.] 334» [= I. N. Καζάτζης, κ.ἄ., *Ἐπιτομὴ τοῦ Λεξικοῦ τῆς
Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημῶδους Γραμματείας 1100-1669* τοῦ Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶ, τ.
2, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 383].

στο δεύτερο βιβλίο τοῦ 1675 ὑπάρχει ἕνας ἀκόμα νεολογισμὸς ποῦ, ὅσο ξέρο, εἶναι ἀθησαύριστος. Πρόκειται γιὰ τὸν ὄρο «κορυφοκρεοδόχος», μὲ τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζεται ὁ Μανολάκης Καστοριανός· νεολογισμὸς ποῦ ἀποδίδει ἴσως στὰ ἑλληνικὰ τὸν τουρκικὸ ὄρο «celepbaşı» (ἀρχιτζελέπη): τὸν πρῶτο, τὸν κορυφαῖο τῶν προμηθευτῶν κρέατος πρέπει πιθανότατα νὰ δηλώνει ὁ ὄρος «κορυφοκρεοδόχος».³⁶

Ὁ νεολογισμὸς του πάντως («νέοι Ἕλληνες»), μολονότι εἶχε ὡς ὄχημα ἕνα ἔντυπο βιβλίο, δὲν καθιερώθηκε τὴν ἐποχὴ ποῦ παρουσιάστηκε, οὔτε καὶ κανεὶς ἀναφέρθηκε στὸν Κονταρῆ ὅταν, ἀργότερα, οἱ ἱστορικὲς συνθήκες εὐνόησαν τὴν καθιέρωση τοῦ ὄρου αὐτοῦ. Ἡ γνώση ὡστόσο τῶν ἀπαρχῶν ἐνὸς φαινόμενου ποῦ δηλώνεται συνήθως καὶ μὲ ἕνα νεολογισμὸ εἶναι, νομίζω, πάντα χρήσιμη.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

36. Γιὰ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ τζελέπη καὶ τὸ ρόλο ποῦ ἔπαιζε στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία βλ. τὴ μελέτη τῆς Bistra Cvetkova, «Le service des *celep* et le ravitaillement en bétail dans l'Empire Ottoman (XVe-XVIIIe s.)», *Études Historiques* 3 (1966), 145-172 καὶ πληρέστερα στὸ νεότερο δημοσίευσμά της «Les *Celep* et leur Rôle dans la Vie Economique des Balkans à l'Époque Ottomane (XVe-XVIIIe s.)», Μ. Α. Cook (ἐπιμ.), *Studies in the Economic History of the Middle East from the rise of Islam to the present day*, Λονδῖνο-Νέα Ὑόρκη-Τορόντο 1970, σ. 172-192.